

НАРОДНОПОЕТИЧНІ РЕЦЕПЦІЇ В РОМАНІ-ЕПОПЕЇ “ЛИСТЯ ЗЕМЛІ” В. ДРОЗДА

Анотація. Розглядаються особливості народнопоетичних рецепцій у романі-епопеї В. Дрозда “Листя землі”, їх концептуальність і функціональність. Досліджуються фольклорні константи твору – жанри, мотиви, образи-символи, засоби народної поезики, які в інтерпретації автора постають в онтологічній множинності.

Ключові слова: роман-епопея, фольклор, жанр, мотив, образ, символ.

Аннотация. Рассматриваются особенности народнопоэтических рецепций в романе-эпопее “Листья земли” В. Дрозда, их концептуальность и функциональность. Изучаются фольклорные константы произведения – жанры, мотивы, образы-символы, средства народной поэтики, которые в интерпретации автора предстают в онтологической множественности.

Ключевые слова: роман-эпопея, фольклор, жанр, мотив, образ, символ.

Summary. This article is devoted to the analysis of peculiarities of the folklore receptions in V. Drozd's novel-epopee “The Earth Leaves”. Folklore constants – genres, motives, images, symbols, poetical methods are represented in the ontological plurality due to the author's interpretation.

Key words: novel-epopee, folklore, genre, motive, image, symbol.

У пошуках нових форм відтворення дійсності, тих духовних першоджерел, які могли б дати людині розуміння її внутрішньої сутності письменники часто звертаються до фольклорно-міфологічних образів, мотивів і сюжетів, інтерпретуючи їх відповідно до художнього задуму та власного світобачення. В українській літературі другої половини ХХ століття загалом актуалізовано широке використання як міфу, так і фольклору (В. Земляк, В. Дрозд, О. Ільченко, В. Шевчук, В. Яворівський та ін.). Фольклор завжди виступав невід'ємною складовою літературних творів і проміжною ланкою, що пов'язує літературу з міфологією. Свого часу М. Бахтін, О. Веселовський, Є. Мелетинський, О. Потебня розглядали взаємозв'язок літератури з фольклором, як і сучасне літературознавство. На думку В. Дмитрієва, “у літературі ХХ століття маємо переосмислене сприйняття не тільки форм, а й ніби методу мислення, властивого усній народній творчості” [3, с.20]. Фольклор допомагає проникнути в таємниці минулого й навіть майбутнього. Він, як і міф, за словами Г. Грабовича, “є позачасовий, він затирає межі часу, далеке минуле і майбутнє існують у теперішності, в одній синхронній візії” [2, с.182].

Фольклорні елементи є невід'ємною складовою творів В. Дрозда. Як відзначав М. Жулинський, “зв'язок творчості Володимира Дрозда з національними народнопоетичними традиціями послідовний і активний. Він постійно звертається до народних переказів, легенд, притч, казок, до слов'янської міфології взагалі з тим, щоб збагачувати свою творчість різними формами психологічного аналізу, знаходити нові ракурси з художнього дослідження сучасної людини” [6, с.131–132]. Звернення до фольклору в романі-епопеї “Листя землі” допомагає створити самобутній національний колорит, що виявляється в способі художнього осмислення буття, концепції світу й людини, вираження їх співвіднесеності, у відображенні

побуту, звичаїв народу, його мови, особливостей світобачення, своєрідності образного мислення. Твір не раз був предметом наукових зацікавлень літературознавців (М. Жулинський, Н. Колощук, М. Павлишин, Л. Яшина), які в основному зосереджували увагу на вивченні складових його міфопоетики. Проте дослідження особливостей втілення народнопоетичних рецепцій у ньому не знайшло належного висвітлення, чим і зумовлюється актуальність обраної теми.

В. Дрозду близький народнопоетичний пантеїзм, за яким природа й людина становлять неподільну і по-своєму сакральну єдність. Тому свідомість його героїв у романі-епопеї “Листя землі” органічно закорінена в народнопоетичну стихію сприйняття світу. Вони часто звертаються за допомогою до сил природи. Так, одна з героїнь, Христя, сумуючи за чоловіком, просить природні стихії захистити його і посприяти йому на шляху додому. Через невласне пряме звертання вводиться мотив народного плачу у своєрідній трансформації, який розгортається в багаторівневому семантичному полі. Автор використовує традиційний міфопоетичний код, сформований тисячоліттями, зрозумілий кожному і через те надзвичайно ефективний, – героїня звертається до сонця, місяця, дощу, вітру. Ці природні сили не тільки постають як образи-символи, а й виконують роль своєрідних ретрансляторів спілкування людини з богами, де вітер презентує Стрибога, а сонце – Дажьбога.

На відміну від Христі, яка лише звертається до природних стихій зі своєю молитвою, інша героїня, Уляна Несторка, при потребі може вільно спілкуватися з ними. У відтвореній оповідачем розмові Уляни з вітром художня деталь “а дув вітер із сівера” актуалізує народне вірування про існування чотирьох головних вітрів, що “сидять по кутках землі” [1, с.78], і конкретизує, з яким саме з вітрів (північним) розмовляла Несторка. У діях героїні

виокреслюється міфологічна поведінка, коли людина, відчуваючи себе включеною в Космос, світобудову, намагається органічно взаємодіяти з природними стихіями як частиною єдності. У такому зв'язку й виявляється прикметна риса етноестетики українців, на якій свого часу наголошував Ф. Колесса: “Се зостанок анімістичного світогляду, коли то чоловік на давніших ступенях духовного розвитку, живучи в безпосередній стичності з природою, вважає себе її частиною <...>. Се рід, так сказати б, примітивного пантеїзму з антропоцентричною тенденцією, бо чоловік являється в ньому осередком животворної природи, від якої ведуть до нього таємні нитки” [8, с.21].

У романі-епопеї “Листя землі” В. Дрозда природа виступає тим епічним началом, що гармонійно контактує з емоційним світом героїв, постійно трансформуючись у їх стійкі настрої. Наприклад, в оповіді про Дарину Листопад після відвідин сина у в'язниці стан матері і природи суголосні: “А як вийшла на вулицю, довго стримувані сльози уже не питалися її. Благо – дощ скісний, вітер з моря. Осінь нагадувала про себе” [4, с.412]. Співзвучний стан людини і природи і в епізоді зображення весни й молодості в житті героя: “Він (Митро. – Н.Д.) почувався енергійним і дужим, як молоденький бичок. І так само бездумно біг по квітучому лугові життя. <...>. Бо травень, бо – весна. І в тілі молодому, і в природі. Природа і людина – одне і те ж” [5, с.190].

Іноді стан природи відповідає не лише внутрішньому стану героїв, але й фізичному, як в епізоді повернення до життя Євмена Отроха після поранення: “А як зайшлося на весну, почав Євмен підводитися з ліжка, і у двір виходив, <...>. І сидів він у дворі подовгу, на першому весняному сонці відігріваючись. І крига смерті відтавала в нім, і ставали руки його теплими, і кров знову струменіла в тілі його” [4, с.322]. Він відчуває, як життєдайно впливає на нього довкілля. Джерелом життя є сонце, образ якого й спроектовано на розкриття мотиву відродження природи й героя.

Зіставлення людини й природи здійснюється не лише через психологічний паралелізм, але й через контраст, антитезу, що теж досить поширено у фольклорі. За допомогою цього поглиблюється драматизм, а то й трагізм ситуації. В епізоді зустрічі Дарини Листопад зі смертельно хворим сином Тарасом переживання героїні відтінено полярною картиною природи: “Сонце золотіло над столицею, святково сніг іскрив, а Дарині від горя – в очах темніло” [4, с.416]. У народнопісенних традиціях красі навколишнього світу протиставляється смерть героя. Про смерть сина Дарини Андрія зауважено, що він не помер, а “приліг спочити у видолку, під кущем калини” [4, с.448]. “А вже рожевіли кетяги калини, і кожна ягідка світилася в призахідному сонці, наче краплина крові. І то син її Андрій спочивав під кущем калиновим. І опустилася Дарина у трави квітучі

біля сонного сина свого, тихо опустилася, щоб не розбудити, хай син спочиває” [4, с.448]. Зорові образи, колористична гама пейзажу – все спрямоване на вияв трагізму ситуації. Використаний традиційно пісенний образ калини, який увібрав енергію фольклорної символіки, у даному контексті символізує журбу, горе матері. Червоний колір кетягів калини увиразнює відчуття трагедії. Зростає змістове й емоційне навантаження на художні деталі, через зіставлення яких виявляється бінарна опозиція життя – смерть. Порівняння калинових ягід із краплинами крові, образ сонця, що заходить, спроектовані на концепт смерті, але природа продовжує жити: трави квітнуть.

Герої-оповідачі покладаються на підсвідомий досвід віків. Вони вірять у різні прикмети, повір'я й легенди, які своїм корінням сягають глибокої давнини і які письменник наводить в оповідях мовців з метою вираження характеру мислення та світовідчуття не тільки жителів Полісся, але й усього українського народу, розкриття його реальних життєвих основ (наприклад, “Зорі <...> світлі, і місяць-молодик ріжками униз – на погоду” [4, с.6]). Переважна більшість ужитих у творі повір'їв закорінена в українську міфологію, демонологію зокрема, про що свідчать образи демонічних істот – болотяника та чорта.

Атмосфера магічного в ряді епізодів роману-епопеї “Листя землі” створюється завдяки використанню найдавніших пластів народної творчості, якими є замовляння й ворожіння. Найбільш широко представлені лікарські замовляння як вияв віри в чудодійну силу слова, його впливу на вищі духовні сили. У дусі народних традицій у творі наділено властивостями знахарки Уляну Несторку: знається на травах, вміє лікувати магічним словом. В епізоді зцілення хворої дівчинки автор вводить текст замовляння. Використавши його без змін, він творить особливий “потойбічний” світ, куди виганяється хвороба. Зберігши його просторові ознаки (“очерета”, “болота”, “дубища”, “мхи”, “ниці лози”), що онтологічно й семантично різні, фіксуючи дуальність міфологічної картини Всесвіту, В. Дрозд насичує картину зцілення дівчинки етнічною містикю, сублимує давнє уявлення про магічну силу слова. Серед ворожінь у “Листі землі” переважно представлені календарні. Так, письменник деталізовано змальовує ворожіння на святого Андрія (Андріїв день, свято 30 листопада / 13 грудня), коли дівчата за звичаєм випікають “балабушки” (маленькі булочки) і намагаються дізнатися, хто раніше вийде заміж. Не другорядна роль у сцені ворожіння відводиться й образу собаки, що є відзвуком тотемних вірувань давніх слов'ян; простежується зв'язок і з давнім культом води (“носили воду в роті”).

Культ води виокреслюється в розвитку мотиву цілющої води в розділі “Розказ про криницю Семирозумову”. В описі виникнення джерела письменник наголошує, що це відбувається під час великої грози й зливи, таким чином поєднуючи

вогонь і воду. У цій парі вогонь, відповідно до давніх уявлень, “представляється як сила, зіслана з неба “громовими стрілами” [9, с.58]. Але в образі грози як уособлених двох стихій у названому контексті сфокусовано не гнів і не покарання, спрямовані проти людей, а навпаки. Поданий в образі блискавки вогонь в інтерпретації автора постає творчою силою: “Бугор над струмком, <...>, блискавкою розчирило, зсунулася половина бугра у русло, копанка зробилася, <...>, і вже вода по верху клекоче” [5, с.52]. Знаково: цілюще джерело народжується з земних глибин, у чому виявляється найважливіша функція землі – здатність народжувати, щоправда дещо видозмінена: “А з нутроців Крукової гори, з розламу, з білої глини на леваду джерельце цідилося, вода сокотіла чиста, мов сльоза. <...>: солонувата водичка на смак була, наче то зовсім не вода, а сльози землі-матінки” [5, с.52]. Традиційно властивість землі народжувати безпосередньо пов’язана з субстанцією води, з її полісемантичним змістом, основою якого є запліднююче начало: волога робить родючою землю. У романі-епопеї семантичне поле міфологеми землі значно розширене: земля народила воду завдяки вогню. Художня деталь “сльози землі-матінки” є відгомінном давнього культу землі, відповідно до якого земля уявлялася одухотвореним живим організмом. Таке ставлення до землі стало ментальною традицією українців, актуалізація якої досягається у творі за допомогою антропоморфних метафор (“земля озвалась” [4, с.32]; “земля пливла назустріч” [4, с.510]; “застогнала земля” [4, с.558]).

У цілісній системі народної культури образ землі сакралізований. Земля асоціювалася з рідним краєм, Батьківщиною. Покидаючи свій край, брали в чужі світи вузлик землі, везли землю з рідних місць на могили близьких, похованих в інших краях. Так сприймають рідну землю й герої роману-епопеї “Листя землі” В. Дрозда. Син Митра Терпила, приїхавши на могилу батька у Пакуль, привозить із собою землю зі Швеції, з могили матері, натомість – набирає землі з могили батька. Показовим є й епізод від’їзду Гаврила Латки в далекі краї у пошуках Горіхової землі, у якому його дружина Параска цілує рідну землю, відчуваючи, що прощається з нею навік: “Не вернися, у чужій землі очі закрию, і ворони кості мої рознесуть” [4, с.159].

У “Листі землі” реалізується здійснення давнього народного повір’я, згідно з яким земля не приймає по смерті великих грішників-убивць, викидає їх з могили. Так, рідна земля не хоче прийняти відступника Михаля Громницького. Причина цього постійно наголошується мовцями: “Йон же, Громницький, колися галіфетчиком був” [4, с.390]. Рідна земля не пробачила йому скоєних гріхів проти свого народу. У розглянутих контекстах образ матері-землі (що переноситься на рідну землю) виступає одним із різновидів вербалізації архетипу Великої Матері – “прообразу колектив-

ного культурного досвіду, що виражає цілісність та повноту як єдність протилежностей, позитивно-негативну полярність (Добра – Грізна Мати)” [7, с.373].

Важливу сюжетно-композиційну й характероворчу роль в романі-епопеї “Листя землі” В. Дрозда відіграють численні пророчі картини-сновидіння, що зближує його із народною творчістю, де сон теж переважно віщий. У розділі “Дума про Митра” сновидіння героя є своєрідним кодом його майбутнього. Композиційно сон Митра складається з двох частин, які протиставляються одна одній. Спочатку Митрові сниться, що він довго й тяжко бредє по болоту. Перейшовши болото, опиняється перед лісом, що стоїть перед ним стіною (художня деталь “ліс стіною” – як перешкода і пересторога – часто зустрічається в народних казках). Трагічне передчуття героя, що нагнітається, відтінене колористичними (домінує чорний колір: “небо чорне, без жодної зірки”, “ліс чорною стіною”, що зливається з “чорним небом” [5, с.191]), звуковими (“позмінному сичить суха осока”, “вие вовча зграя” [5, с.191]) і тактильними деталями (“колюче галуззя роздирає шкіру” [5, с.191]). Мандрівка через ліс видається героєві нескінченною, і коли він відчуває готовність померти, ліс раптово розступається перед ним. Сон-жах змінюється сном-ідилією. В описі його простору на зміну темряві приходить світло, переважає білий і срібний кольори: “біла білизна снігової <...> пустелі”, “небо – біле <...> із срібним відблиском хмарами” [5, с.191]. Ключовий образ, що виникає в цій частині сну – “яскраво-червоний, із золотистим відблиском птах”, що “схожий на жар-птицю із казки, <...>. Птах міниться в кольорах, він весь – наче зітканий із семи барв, на які розкладається біле світло, прозорий та безтілесний, як дуга веселки у небі після дощу” [5, с.191]. Герой відчуває, як “птах обіймає його крильми, зливається з ним, і вже вони – єдине ціле, нерозривне, як земля і небо. І вже Митро – не людина, а – птах, ось він підніме руки, змахне ними і полетить назустріч сонцю” [5, с.191–192]. Так, у дусі народнопоетичної легенди автор творить картину позареальної дійсності, фіксує її ірреальність, образні візії.

Образ птаха, згаданий в епізоді сновидіння героя, не зникає, а проходить через увесь розділ. Автору в такий спосіб вдається виразити спочатку приховані тенденції підсвідомого життя Митра – прагнення завжди бути вільним, що через образ птаха виявляється у сні, а з розвитком сюжету стає усвідомленим і узагальнюється в оповіді про його долю: “Двадцять літ я птахом у клітці був і рвався із неї на волю, <...>, а мене ловили і знову до клітки зачиняли” [5, с.210].

Згідно з народною традицією людина у творі В. Дрозда часто порівнюється з птахом. Образ чайки, який утвердився в народній пісні як символ материнської печалі, актуалізовано в розділі “Дума про Дарину, Матір дітей людяцьких”, де горе Дарини зіставляється зі змістом рядків відомої пісні “Ой горе тій чайці, горе тій небозі, що вивела чаєняток при битій дорозі...” [4, с.468]. Художня деталь “І

полетіла Дарина в Петербург на чорних крилах біди материнської” [4, с.410] теж асоціативно викликає в уяві образ птаха, чайки.

Наслідуючи тенденції фольклорної естетики, В. Дрозд звертається в романі-епопеї “Листя землі” й до образу ворона в його традиційному значенні як символу тривоги, лиха, навіть смерті. Наприклад, в одному з епізодів Великої вітчизняної війни трагедія передається через образ вороння: “А небеса геть чорні од вороння, що кричає над нашими головами” [4, с.157]. Вороння злітається, передчуваючи велику битву. Народнопоетичний образ-символ “чорного ворона” як провісника загибелі вжито у творі й у новому, осучасненому соціальному значенні (відповідно до часового континууму) – народної назви автомобіля НКВД: “...забрав Гриневича “чорний ворон” у тридцять четвертім році” [4, с.207]; “у тридцять сьомім годі, <...> того чоловіка “чорний ворон” забрав” [4, с.107] тощо.

Як і в фольклорі, у романі-епопеї “Листя землі” інтенсивно функціонує символіка небесних світил. Відповідно до народнопоетичних уявлень образ місяця у творі символізує нареченого, що відзначене повір’ям: “Місяць у вікно – то жених на поріг” [4, с.6], яке висловлюється одним із мовців. Найбільш вживаним із астральних знаків тут є образ зорі. Семантика асоціацій, зумовлених цим образом, неоднозначна. Через систему порівнянь із зорею співвідноситься краса дівчини (що традиційно): в Оксани “рум’янець на щоках рум’янів, наче зоря на небі вранішнім” [4, с.188], “обличчя Оксани, як зоря” [4, с.189]. Але домінує інтерпретація образу зорі як символу надії, нового життя. Для Гаврила Латки уособленням надії на щасливі пошуки “Горіхової землі” постає “зоряниця, Нестором Семирозумом запалена” [4, с.161], яка

супроводжує його в дорозі. Устим Волохач у вікно тюремної камери бачить зірку, що асоціюється для нього з новим життям. Коли героя виводять на розстріл, надія зникає – зникає й зоря: “І подивувався Устим небові, заволоченому низькими хмарами, а бачив він шойно зорю <...>” [4, с.240].

У романі-епопеї “Листя землі” простежується тенденція до використання специфічних засобів фольклорної поетики, серед яких найбільш вживані синонімічні пари (“срібло-золото” [4, с.42], “щастя-доля” [4, с.202], “ненька-Україна” [4, с.441]), тавтологія (“ридма ридає” [5, с.195], “літо літувало” [5, с.39]), коренеслівні пари (“сила-силенна” [5, с.202], “діди-прадіди” [5, с.418]) слова із зменшувальними суфіксами (“душечка” [5, с.486], “батечко” [5, с.273]). Вони переважають у тих розділах твору, які автор називає думами (“Дума про Митра”, “Дума про Дарину, матір дітей людяцьких”). Таким чином досягається ліризм оповіді, а повторення близьких мотивів, певних фраз-формул, на зразок: “Такеє врем’я було нелюдське” [4, с.439], або “Врем’я таке, що не відаєш уранці, чи до вечора доживеш” [4, с.458] уповільнює розповідь і посилює її епічність.

Таким чином, народнопоетичні рецепції в романі-епопеї “Листя землі” В. Дрозда є важливим засобом глибинного осмислення буття, створення художньої моделі світу, вираження взаємостосунків між людиною і природою, розкриття характерів персонажів та їх почуттів. Вони є домінантою естетичного ставлення письменника до дійсності, іманентною ознакою його художнього мислення, що засвідчено широким використанням фольклорних різножанрових елементів, образів-символів, своєрідної поетики.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
2. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Григорій Грабович. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
3. Дмитриев В. А. Реализм и художественная условность / Владимир Александрович Дмитриев. – М.: Сов. писатель, 1974. – 279 с.
4. Дрозд В. Листя землі: [роман] / Володимир Дрозд. – К.: Укр. письменник, 1992. – 559 с. – (Першотвір).
5. Дрозд В. Листя землі: [нові книги роману] / Володимир Дрозд. – К.: Укр. письменник, 2003. – 514 с. – (Першотвір).
6. Жулинський М. Яким корінням живе дерево? / Микола Жулинський // Наближення. Літературні діалоги. – К.: Дніпро, 1986. – С. 122–171.
7. Зборовська Н. В. Психологія і літературознавство: [посібник] / Ніла Вікторівна Зборовська. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
8. Колесса Ф. М. Фольклористичні праці / Філарет Михайлович Колесса. – К.: Наук. думка, 1970. – 415 с.
9. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: [підруч.] / Мар’яна Богданівна Лановик, Зоряна Богданівна Лановик. – [3-тє вид.]. – К.: Знання-Прес, 2003. – 591 с.

Стаття надійшла до редакції 26.03.2011